

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Raimundas Lopata
Justinas Dementavičius
Liutauras Gudžinskas
Alvydas Jokubaitis
Česlovas Laurinavičius
Simona Merkinaitė
Alvydas Nikžentaitis
Vytautas Radžvilas
Inga Vinogradnaitė

VALSTYBĖ IR ISTORIJA

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA
2014

UDK 94(474.5)

Va227

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti
Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto taryba
(2014 m. spalio 15 d., protokolas Nr. T-2014-13)

Recenzavo:

dr. Vytautas Dumbliauskas (Mykolo Romerio universitetas)

dr. Vytautas Rubavičius (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

dr. Andrius Švarplys (Vytauto Didžiojo universitetas)

Knyga parengta įgyvendinant mokslinių tyrimų projektą „Istorijos politika kaip valstybės geokultūrinio ir geopolitinio tapatumo įtvirtinimo įrankis“ (vadovas – prof. Raimundas Lopata). Projektas įgyvendinamas pagal mokslinių tyrimų sutartį su Lietuvos mokslų taryba Nr. VAT-31/2012.

ISBN 978-609-459-371-0

© Autorių kolektyvas, 2014

© Vilniaus universitetas, 2014

DĖL ISTORIJOS IR VALSTYBĖS SANTYKIO

ČESLOVAS LAURINAVIČIUS

Norėtuši būti dėkingam profesorui Raimundui Lopatai už pasiūlymą įsitraukti į diskusiją istorijos ir valstybės santykio tema, jei ne kelios išlygos, skatinančios skepticizmą pasiūlymo tikslų ir prasmės atžvilgiu. Pirmiausia, bemaž akivaizdu, kad siūloma diskusija susijusi su pataruoju metu tebetvyrančiomis aistromis dėl rengiamo vadinamojo Tautos atminties įstatymo bei tų aistrų suponuotu klausimu – ar reikalinga istorijos politika? Toks klausimas iš esmės laikytinas dirbtiniu, nes vargu ar tektų daug įrodinėti, jog be istorijos politikos bent jau šiame pasaulyje neįmanoma apsieiti. Vargu ar lengvai rastume istoriografiją, kurioje nebūtų matomas tos istoriografijos atstovaujamos šalies politinis interesas (Tiesa, šiam teiginiui prieštarautų kai kurios apraiškos dabartinėje lietuviškoje istoriografijoje, bet apie tai – toliau.) Šiaip ar taip, kilusį ažiotažą galima traktuoti tik kaip tam tikrų interesų grupių varžybas dėl geresnių sau pozicijų.

Panašu, kad ir profesorius Lopata bei jo atstovaujama institucija yra panašios nuomonės, nes, siūlant diskusiją, formuluojama daug papildomų klausimų, kurie minties eigą, matyt, turėtų pakreipti labiau akademinė linkme. Štai tie klausimai: Kiek istorijos mokslas turi tarnauti valstybėms tikslams? Ar lietuvių istoriografija bijo valstybės? Ar galimas neutralus istorijos mokslas? Koks turėtų būti istorijos ir politikos santykis? Ar reikalinga valstybinė istorijos politika? Koks turėtų būti valstybės ir istorijos mokslo santykis? Kaip ir koku mastu istorija gali kurti kolektyvinę atmintį? Kokia istoriko misija Europos Sąjungoje? Kokie iššūkiai šių dienų istorikui Europos integracijos proceso kontekste?

Tačiau visi šie klausimai leidžia spėti, kad tariamai diskusiją inspiruojanti problema apskritai neaiški arba jos tiesiog nenorima aiškiai formuluoti. Tad pateiktų klausimų gausa labiau primintų išdalytas kortas lošimui, kur visas įdomumas tas, kas kokią kortą atidengs. Kitaip tariant, tai panašu į provoka-

ciją, nes, rimtai kalbant, jau pakankamai akivaizdu, kad šiandien Lietuvoje sąvokos „valstybė“ ar „istorija“ ima prarasti savo ankstesnes įprastas reikšmes, kurios regis dar prieš kokį dešimtmetį lyg ir nekėlė abejonių. Taigi, dabartiniu metu sakant „valstybė“, pirmiausia reikėtų paaiškinti, kas turima galvoje – ar tai, kas parašyta formaliai tebegaliojančioje Konstitucijoje, ar jau visai kas kita, ką per daug neperdėjus būtų galima prilyginti plintančios erdvės – lyg visatos po didžiojo sprogimo – įvaizdžiui; tas pats galiotų ir sąvokai „istorija“ – ji dar mokslas ar jau tik menas, o gal tiesiog politinė programa; o ką kalbėti apie bendresnio pobūdžio vertybes...

Taigi, galima kelti klausimą – ar apskritai galima susikalbėti ir juo labiau sutarti dėl kokių nors principų ir orientacijų. Pavyzdžiui, ar gali sutarti tie, kuriems istorija – mokslas, pagrįstas istorizmu (tegu ir stipriai transformuotu per praėjusį amžių bei toliau besivystančiu, bet vis dėlto išsaugojusiu orientyrus į šaltinius, determinizmą ir tiesos paiešką), su tais, kuriems istorija – tik diskusija čia ir dabar, kur dominuoja personalinis (arba siuzereninis) *ego* su to *ego* interesais; taip pat ar gali sutarti tie, kuriems tauta – dievo duota ir bemaž amžina vertybė, su tais, kuriems tauta iš esmės fikcija – neapibrėžta, konvencinė ir nuolat perlipdoma, lyg molio gabalas; arba – ar gali susitarti nacionalinės valstybės apologetai su tais, kuriems valstybė tokia pat nuolat kintama dimensija kaip ir tauta; o ką jau kalbėti apie gėrio ir blogio, kai vieniems gėris – krikščionybė, kitiems – gal genderizmo eksperimentas, o treptiems – tiesiog geografinė sąvoka, suvokimą.

Bet visos šios dichotomijos – tik dalis problemos, kurią gal ir būtų galima vienaip ar kitaip spręsti diskutuojant. Bet problemos esmė, regis, ta, kad šiandienėje Lietuvoje diskusija iš esmės nebegalima. Tiksliau, formaliai ji lyg ir galima, nes iš principo kiekvienas vienaip ar kitaip gali išsakyti (ar išreikšti) savo nuomonę, ir paskui nėra garantuotos grėsmės susidurti su teisėsaugos organais. Tai, žinoma, ryškus skirtumas nuo sovietinių laikų.

Asmeniškai esu jau ne kartą išsakęs savo nuomonę ir valstybės, ir istorijos, ir ypač Lietuvos vedamos užsienio politikos atžvilgiu – nuomonę, akivaizdžiai nesutampančią su viešojoje erdvėje vyraujančia, bet jokių baudžiamųjų ar net administracinių sankcijų nepatyrė. Kita vertus, konstruktyvios kritikos savo pažiūrų atžvilgiu taip pat nesulaukiau (aišku, neskaitant chuliganiškų išpuolių internetiniuose komentaruose). Daugiau teko girdėti

pritarimo balsų, beje, dažniausiai išsakomų privačiai. Bet tose srityse, kurių atžvilgiu išsakeriai kritiškas pastabas, niekas pozityvia linkme nepasikeitė, arba tiksliau – pasikeitė kaip tik priešinga linkme.

Taigi, bent mano asmeninė patirtis liudyta, kad diskusijos nėra. Arba galima pasakyti ir kitaip: faktiškai diskutuojama tik apie tai, kas ir be diskusijos aišku. Vadinasi, Lietuvoje tiesa (jeigu ją taip galima pavadinti) yra gimusi dar iki diskusijos, ir tai, matyt, reikėtų traktuoti kaip ypatingo efektyvumo apraišką. Beje, būtų įdomu pasiaiškinti minimos apraiškos prigimtį, bet, deja, tai nebetilptų net ir į prieš tai išvardytų klausimų ribas. Šiaip ar taip, susidariusią situaciją tenka priimti kaip faktą.

***

Nepaisant minėtų išlygų, kurios vadinamo įsitraukimo į diskusiją prasme, mano manymu, sumažina iki nulio, dar lieka pareiga, kuri, pasak kažkada labai populiarus egzistencialisto, prasminga ir absurdo sąlygomis. Taigi, dar kartą – jau nežinau kelintą – prisipažinsiu (lyg teismo akivaizdoje), kad sąvoką „valstybė“ suprantu pirmiausia klasikine prasme, kaip teritorijos, tautos ir valdžios junginį, kurį praktikoje optimaliai realizuoja nacionalinės valstybės modelis ir daugiausia dėl to (nors, tikriausiai, ne vien dėl to) jis tarptautinėje arenoje ir ypač Europoje yra artėjantis prie tipinio. Konkrečiu Lietuvos atveju svarbu turėti galvoje ir tą aplinkybę, kad nacionalinės valstybės modelis, kadaise įgijęs Nepriklausomybės imperatyvo įvaizdį, sutelkė lietuvius į etnopolitinę bendruomenę, ir galiausiai tas įvaizdis tapo realybe, bent jau formaliai. Šiaip ar taip, ir lietuviškoji praktika paliudyta, kad etnopolitinis statusas sukuria palankiausias sąlygas visuomeniniam vystymuisi.

Ta pačia proga vertėtų pateikti ir savo nuomonę tautos / nacijos klausimu. Taigi, nepaisant pastaruoju metu teorinėje literatūroje nacionaliniu klausimu akivaizdžiai dominuojančios konstruktyvizmo paradigmos, nemanyčiau, kad tauta laikytina tik konstrukcine fikcija; labiau netgi būtų pagrindo tautą traktuoti kaip tam tikrą fenomeną, turintį ir esencialistinį (ar permanentinį) pradą. Ta pačia proga dar vertėtų pažymėti, kad pastaruoju metu pastebimas etnos sąvokos ignoravimas (kaip neva sovietinės atgyvenos) bei antropologijos tapatinimas su etnografija, mano supratimu, laikytinas nepagrįstas ir netikslingas. Tokios pozicijos visų pirma leistų laikytis profesinė istoriko patirtis. Ji liudyta, kad lietuvius istorijoje – bent jau pastarųjų trijų amžių

raidoje – pirmiausia galima fiksuoti kaip objektyviai egzistuojančią etnokultūrinę ir etnosocialinę bendriją (beje, dar nuo XVIII a. savo pagrindine mase atsidūrusią pačioje žemiausioje visuomeninio statuso pakopoje bemaž visais požiūriais – ekonominiu, socialiniu politiniu, kultūriniu...); be to, toji bendrija buvo subjektyviai fiksuojama kitų šalia gyvenusių etninių ir politinių bendrijų; pagaliau tam tikro susivokimo *sau* apraiškas galima fiksuoti ir pačioje lietuvių bendrijoje. Taigi, regis akivaizdu, kad lietuviai kaip tauta buvo (ir tebėra) faktas; tos tautos egzistencijos istorijos bėgyje probleminės aplinkybės – taip pat faktas; faktas ir pakankamai pažangus lietuvių vystymasis XX a.; bet – abejotinos tos tautos perspektyvos.

Grįžtant prie valstybės problemos būtina taip pat pabrėžti, kad Lietuvos, kaip nacionalinės valstybės, veiksnys svarbus ne tik vidiniu (visuomeniniu) požiūriu. Tyrimai leistų teigti, kad Lietuvos nepriklausomos (nacionalinės) valstybės susikūrimas turėjo ir principinę reikšmę regioniniu mastu. Tos valstybės idealas – Lietuva su Vilniumi bei Klaipėda – reikė potencialų imperinių tendencijų iš Lenkijos, Vokietijos, taip pat iš Rusijos blokavimą, o perspektyvoje – eliminavimą. Tuo pačiu Lietuva turėjo tapti ir taikos simboliu, padedančiu regionui pereiti nuo nuolatinės konfrontacijos prie proto ir geros valios pagrindu pasiekiamo kompromiso. Praktika tą tendenciją iš dalies patvirtino. Be Lietuvos valstybės nebūtų įmanomos Latvija ir Estija, Baltarusija ir Ukraina, kartu perspektyva atsiveria ir Rusijai. Taigi Lietuvos nacionalinė valstybė yra pakankamai stipriai determinuota tiek vidaus, tiek išorės požiūriu. Tos determinacijos suvokimas turėtų tapti itin svarbus pastaruoju metu, kai regione vykstant dirbtinei civilizacijų susidūrimo eskalacijai ima ryškėti tendencija „grįžti“ į senuosius imperinių junginių priešstatos laikus.

***

Čia gera proga pereiti prie istorijos, nes toje srityje „grįžimo“ į praeitį recidyvai pakankamai ryškūs, ir jie neabejotinai programuoja atitinkamus veiksmus politinėje plotmėje. Taigi, tenka stebėti, kaip Lietuvą vis dažniau pasiekia veikalai (daugiausia iš JAV), kuriuose senoji vadinamoji Lenkijos ir Lietuvos jungtinė valstybė interpretuojama kaip gėrio priešstata „blogiui“ – suprask, Rusijai. Pagal tą pačią schemą interpretuojamas ir tarpukario laikotarpis: Lenkijos išsipėtojimui Rytuose suteikiama legitimacija, kaip galiai, sulaikiusiai Rusiją / SSRS, o iš pastarosios legitimumas apskritai

atimamas. Kartu Lenkijos išsiplėtojimo negatyvios apraiškos neakcentuojamos arba apskritai nutylimos, lenkiško nacionalistinio ir imperinio dominavimo siekiai pakeičiami tariamo multikultūrinio rojaus fikcija.

Ši tendencija ypač būdinga interpretuojant Vilniaus tematiką: Vilnius su dominavusiomis jame žydų ir lenkų diasporomis dažniausiai įvardijamas kaip multikultūrinis, tas įvardijimas dažnai palydimas nostalgikiškų emocijų, kartu „užmirštant“ kad faktiškai miestas egzistavo lenkiško imperializmo arba lenkiško nacionalizmo sistemose. Tačiau multikultūrinis statusas nebepripažįstamas Vilniui sovietinėje sistemoje, kur dominavo lietuvių ir rusakalbių (rusų, baltarusių, ukrainiečių ir kt.) diasporos. Susidaro įspūdis, tarsi vienos diasporos yra aprioriai kultūrinės, o kitos – ne. Žinoma, galima manyti, kad dėl tokios savitos taksonomijos kaltas sovietmetis. Bet, interpretuojant sovietmetį, nenueneigiama kolizija, vykusi tarp rusakalbių ir lietuvių, pastariesiems aiškiai progresuojant, todėl ši aplinkybė sunkiai derėtų su versija, kad multikultūralizmas sovietmečiu negalimas iš principo. Beje, panašios interpretacijos su tokiais pačiomis loginėmis kolizijomis pastebimos ir Klaipėdos situacijos atžvilgiu. Šalia viso to aptariamoje literatūroje dar pastebima viena aplinkybė – ypač iškalbinga: Vilniaus, kaip ir Klaipėdos, perėjimas Lietuvai pateikiamas tik arba etninio valymo tragedijos, arba tiesiog istorinio atsitiktinumo kontekste. Tokiu būdu šiandien faktiškai egzistuojanti lietuvių dominuojama valstybė tampa tarsi be istorijos, kartu – be legitimumo.

Istorijos požiūriu šios negatyvios apraiškos yra nulemtos ne interpretacijos, o to, kuo tos interpretacijos paremtos. Skaitant minėtus veikalus nesunku pastebėti autorių sąmoningą tendenciją, faktų selekciją ir kitas gudrybes siekiant įpiršti siūlomą interpretaciją, ką jau kalbėti apie bemaž įprastą Vakarų istoriografijos ypatybę, kai rašant daugiau ar mažiau apie Lietuvos tematiką visiškai ignoruojami šaltiniai ir atitinkami veikalai lietuvių kalba (dažniausiai, žinoma, neperskaitomi dėl kalbos barjero).

Čia reikėtų pabrėžti, kad minėtos tendencijos anaipol nėra vyraujančios Vakarų istoriografijoje, ir apskritai turimi galvoje veikalai galėtų būti pri skirtini ne tiek prie istoriografijos klasikinio požiūriu, kiek prie literatūros, atliekančios istorijos politikos ir panašias funkcijas. Bet blogybė ta, kad aptartoji literatūra pirmiausia pasiekia Lietuvą (mat ji orientuota į regiono tematiką – iš jų į lietuvišką), ir būtent toji literatūra tampa aktualija: ji

pabrėžtinai entuziastingai verčiama į lietuvių kalbą ir paskui dar entuziastiškiau reklamuojama.

Bet ypač kelia nerimą ta aplinkybė, kad minimos literatūros tendencija ima persikelti ir į lietuviškąją istorinę literatūrą. (Dėl etikos sumetimų čia nenurodysiu konkrečių pavardžių bei veikalų.) Žinoma, kolegas veikia vadinamosios strateginės partnerystės nuostata. Tačiau kartu su strateginėmis simpatijomis perimamos ir atitinkamų interpretacijų technologijos. Pirmiausia – lyg ir natūraliai – perimama minėta gėrio ir blogio perskyra, paskui faktų selekcija ir atitinkama interpretacija; galiausiai – taip pat, kaip jau minėta – ima nykti dabartinės Lietuvos valstybės legitimumo pamatai, o kartu su jais – ir pačios valstybės su jos tauta įvaizdis. Įdomu, ar pavyktų rasti kitą istoriografiją, kurios atstovai taip plautų pamatus po sava valstybe. Tiesa – ne po autoriaus savuoju ego.

***

Pabaigoje pora argumentų bandant įveikti nihilizmą. Jeigu apimtų neviltingis dėl to, kad aptartos tendencijos tik stiprės, nes esą už jų stovi labai galingos jėgos, vėta neužmiršti paprastos ir patikrintos tiesos: nėra galingesnės jėgos už žmonių apsisprendimą: Lietuvos atveju tą tiesą įrodė Baltijos kelias.

Tiesa, apsisprendimai galimi įvairūs. Neatmestinas ir toks skaičiavimas: vardan šviesios ateities (demokratijos ir strateginės partnerystės) esą neverta fetišizuoti nei valstybės, nei tautos, nes tai – šiaip ar taip – praėjusių epochų produktai; net jeigu nebeliktų nei dabartinės Lietuvos valstybės, nei netgi lietuvių tautos, visai tikėtina, kad jų vietą užėmusioje kažkokioje naujoje sociopolitinėje bendruomenėje galbūt išlikę lietuviai – ar jų palikuonys – tikrai nebeatsidurs panašioje apgailėtinoje padėtyje, kokioje būta iki kurso į Nepriklausomybę pradžios...

Tačiau net jeigu viskas vystytųsi būtent taip, tikėtina, kad ir tomis supermoderniomis sąlygomis liks istorija. O jei ji mokslas – nes vis dar yra pagrindo taip teigti – ir, žinoma, jei neįvyks armagedonas, tai liks ir visi tie faktai, kurie dabar visai ignoruojami ar nutylimi; liks ir artefaktai iš dabartinės istorijos politikos. Taigi, anksčiau ar vėliau kokio nors ateities istoriko jie bus surasti, aktualizuoti ir apmąstyti. Atitinkamai bus apmąstyta ir lietuvių tautos raida. Negi būtų galima ramiai samprotauti apie tai, kokia būtų to istoriko išvada.